

अंशुवर्माको राजनीति क्रान्ति र अभ्युदय

- शङ्करमान राजवंशी

लिच्छवि प्रभुत्वको विलीनावस्था-

नेपालमा लिच्छविको उदय भएपछि लिच्छविको प्रभुत्व क्रमशः बढ्दै गयो र प्रथम मानदेवका पालामा गएर मानदेवको प्रभुत्व पूर्वपश्चिममा समेत फैलियो। मानदेवका नाति वसन्तदेवका पालादेखि लिच्छविको प्रभुत्व घट्न थाल्यो। वसन्तदेवको पालामा शासनको प्रभुत्व गुप्तको हातमा गयो। त्यसपछि गुप्तको प्रभुत्व बढ्दै गणदेवको पालामा गएर भौमगुप्तको प्रभुत्व चरम सीमामा पुगेको देखा पर्‍यो। यी भौमगुप्त त्यसबखत मानो शाहकालको श्री ३ महाराज जतिकै थिए भन्ने कुरा पशुपति देउपाटनको स्वामीवार्तको अभिलेखले बताउँछ।

लिच्छविसंवत् ४८७ (शक ४६५) को उक्त स्वामीवार्तको अभिलेख शङ्करनारायण मूर्ति स्थापना गरी राखिएको हो। त्यस अभिलेखमा तात्कालिक राजनैतिक अवस्थालाई स्पष्ट क्लृप्ताइएको छ। गद्दीमा लिच्छवि राजा गणदेव भए तापनि शासनको वागडोर भौमगुप्तको हातमा रहेको कुरा स्पष्टचाएको छ। स्वामीवार्त त्यस बेलाको प्रसिद्ध भारदार थिए। तिनले भौमगुप्त उपर भक्ति प्रकट गरी भौमगुप्तलाई परम दैवत भन्ने विशेषण लगाएका छन्। यसबाट त्यसबखत वास्तव राजा भौमगुप्त नै थिए भन्ने क्लृप्ताइएको छ। यी भौमगुप्तको प्रभुत्व गणदेव, गंगादेव, शिवदेवको पालासम्म जगजगी थियो। गुप्तको जगजगीले गर्दा लिच्छवि राजाको नाम समेत अभिलेखमा उल्लेख हुन छोड्यो। गुप्तहरूले लिच्छवि राजालाई विलासमा भुलाई अल्ल्ही बनाइसकेका थिए। यसैले शिवदेवले स्थापना गरेको विष्णुपादुकाफदीको

अभिलेखमा विलासद्वारा अल्ल्ही भई विस्तारै हिडेका वासुदेवले रक्षा गरून् भनी दिइएको स्तुतिमा आफ्नो उद्गार व्यक्त गरेका छन्।

अंशुवर्माको राजनीति संगठनको फल-

यसरी लिच्छवि राजाको प्रभुत्व विलीन हुन गएको देखेर लिच्छवि राजा शिवदेवको मन खड्कन थालेको थियो। तर आफ्नो शक्ति विहीन हुँदा केही गर्न सक्ने आँट थिएन। शिवदेवका भानिज अंशुवर्मालाई नीति निपुण शक्तिशाली चतुर व्यक्ति देखेर शिवदेवले भानिज अंशुवर्माको सहायताद्वारा भौमगुप्तको हातमा गएको शासन अधिकार खोस्ने विचार गरे। त्यही विचारलाई साकार गर्न शिवदेवले अंशुवर्मालाई हात लिए।

भारतमा नन्दवंशलाई खतम गरी मौर्यसाम्राज्य खडा गर्नमा मुख्य सूत्रधार चाणक्य भए जस्तै नेपालमा विलीन भएको लिच्छवि प्रभुत्वको उत्थान गर्नमा मुख्य सूत्रधार अंशुवर्मा भए। अंशुवर्माले लिच्छविसंवत् ४९६ (शक ४७४) मा केही भारदारहरूलाई संगठन गरी शिवदेवको नेतृत्वमा गोप्य रूपमा एउटा परिषद खडा गरे। त्यस परिषदका मुख्य सञ्चालक अंशुवर्मा थिए। अंशुवर्माको बुद्धिचातुर्यद्वारा त्यस परिषदले शिवदेवको नाममा शिवदेवलाई कण्डा बनाई जनतालाई हातमा लिन थाले। गुप्तको विरोधमा जनतालाई जागरणमा ल्याए। त्यस परिषदले गरेको काम अनुसार लिच्छवि संवत् ५१२ (शक ४९०) मा भौमगुप्तको तेजोबध भयो। यो कुरा विष्णुपादुकाफेदीको लिच्छविसंवत् ५१२ को शिवदेवको अभिलेखले स्पष्टचाएको छ।

भीमगुप्तको पत्न र लिच्छविको प्रभुत्व स्थापन—

शिव देवको उक्त अभिलेखमा भीमगुप्त सर्वदण्डनायक महाप्रतिहार भन्ने उनको पद पूर्ववत् कायमै छ तापनि पहिलेदेखि लिइ आएको राजोचित 'श्री' को मान खोसिएको छ । शिवदेवले आफ्नो मनको भाव प्रकट गरी यो राज्य लिच्छविको हो लिच्छवि केवल नाममात्रका राजा होइनन्, भनी आफूलाई 'लिच्छवि कुलकेतु भट्टारक महाराज' लिच्छविकुलका कण्डा स्वरूप भएका भट्टारक महाराज भनेर सो अभिलेखमा उल्लेख गरे । यसबाट शिवदेवको ख्याति पनि बढ्दै गएको कुरा "सतत समुपचीयमान शशाङ्ककिरणामलयशः प्रतान" बढ्दै गइ रहेको शुक्ल पक्षको चन्द्रमाको जून जस्तो सफा कीर्ति फैलिएका भनी शिवदेवलाई विशेषण लगाएबाट स्पष्ट छ ।

अंशुवर्माको अभ्युदय र शासन व्यवस्थाको सुधार—

यसपछि अंशुवर्माले भीमगुप्तको स्थान ग्रहण गरी शासनमा भाग लिएर अगाडि देखापरेको कुरा चांगुको शिवदेव-अंशुवर्माको अभिलेखले देखाउँछ । अंशुवर्मालाई शिवदेवले श्रीसामन्त भन्ने पदवीले विभूषित गरी अंशुवर्माको सल्लाह अनुसार कोट (किल्ला) बनाउन जग्गा साठी सनदपत्र गरिदिएको कुरा उक्त अभिलेखमा उल्लेख गरेको छ । साथै कतिपय सामन्तहरू अंशुवर्माको पक्षमा मिलेको र अंशुवर्माको कीर्ति फैलिएको कुरा पनि उल्लेख गरेको छ । अंशुवर्मालाई राजोचित श्री पद समेत दिएको हुनाले अंशुवर्मा उच्च दर्जामा पुगेको कुरा यसबाट ज्ञात हुन्छ ।

त्यस अभिलेखमा "अनेन साकं समवाय्य शिलापट्टक शासनमिदं वो दत्त" उनीसंग मिली यो सनद शिलापत्र तिमीहरूलाई गरी दिइयो भनी उल्लेख गरेका हुनाले शिवदेवले अंशुवर्मासंग मिली संयुक्त शासन चलाएको भन्ने कुरा स्पष्ट छ । यसरी शिवदेवको सल्लाहकार भई अंशुवर्माले शासन चलाएको हुनाले शिवदेवले अंशुवर्मालाई पछि गएर "महामन्त्राधिराज श्री सामन्त" प्रधान मन्त्री भन्ने पदवी दिएको कुरा वनेपाको शिवदेव अंशुवर्माको अभिलेखले बताएको छ ।

यसरी अंशुवर्माले आफ्नो हातमा शासनको केही अधिकार आएपछि पाटनको यूपग्राम द्रङ्गमा कुथेर लिगवल

शुल्ली, माप्चोक आदि अधिकरणले पञ्चापराध सम्बन्धी काममा पनि पर्न नपाउने व्यवस्था गरी ग्राम तलद्रङ्ग आदि विभिन्न तहका वस्तीका प्रजालाई प्रशासन सम्बन्धी अधिकार सुम्पी स्वायत्त शासनलाई प्रोत्साहन दिई शासन व्यवस्थामा सुधार गरेको कुरा पाटन भीमसेनस्थानको शिवदेव-अंशुवर्माको अभिलेखमा व्यक्त गरिएको छ ।

अंशुवर्माको जोडदार क्रान्ति-

अंशुवर्माको बढ्दो उन्नतिमा डाहा गर्ने गुप्तहरूले पनि अंशुवर्मालाई खतम गरी शिवदेवको तखत लिने एक षडयन्त्र रचेका थिए । तर अंशुवर्माको चातुर्यले ती षडयन्त्रकारीहरूको षडयन्त्रलाई दमन गरिदिए । यस उपलक्ष्यमा शिवदेव खुशी भएर लि सं. ५१६ (शक ४९४) ज्येष्ठमा अंशुवर्मालाई श्रीमहासामन्त पदले विभूषित गरिदिए । यो कुरा भक्तपुर गोलमाढी टोलमा रहेको शिवदेव अंशुवर्माको लिच्छवि संवत् ५१६ को अभिलेखमा अंशुवर्मालाई लगाएको विशेषणले व्यक्त गर्दछ । जस्तै—

"यथानेन प्रख्यातामलविपुलयशसा स्वपराक्रमोपशमितामित्र पक्षप्रभावेन श्रीमहासामन्तांशुवर्मणा विज्ञापितेन"

[सफा र ठूलो कीर्ति फैलिएका आफ्नै पराक्रमले शत्रुको दवदवालाई खतम पारेका यी श्री महासामन्त अंशुवर्माले हाम्रा हजूरमा विन्ति चढाउँदा]

(धनबज्रको लिच्छविकालका अभिलेख २५० पृष्ठ)

यसबाट पहिले भन्दा पनि अंशुवर्माको शक्ति मजबूत भइसकेको कुरा ज्ञात हुन्छ ।

अंशुवर्माले दमन गरिएका शत्रुहरूले आफ्नो षडयन्त्रलाई बढ्दो विष्फोटन गरी चारै तिर विद्रोह मच्चाए । यसरी आतङ्ककारी शत्रुहरूले ठूलो विद्रोह मच्चाउँदा ती विद्रोहीहरूको मुकाविला गर्न एक सुसंगठित सेना लिई अंशुवर्मा स्वयं अघि बढे । परस्परमा ठूलो घमासान भई कोलाहल मच्चियो । आखीर विद्रोहीहरूलाई अंशुवर्माले स्वत्तर पारिदिए । यो घटित घटनाको संकेत वूढानील कण्ठमा रहेको लिच्छविसंवत् ५१७ (शक ४९५) आषाढको अभिलेखमा उल्लिखित अंशुवर्मालाई लगाइएको विशेषणले व्यक्त गर्दछ । जस्तै—

'पृथुसमर सम्पात निर्जयाधिगतशौच्यै प्रतापोपहत-
सकल शत्रुपक्षप्रभावेन सम्यक् प्रजापालन परिश्रमोषार्जित
शुभ्रयशोभिव्याप्तद्विङ्मण्डलेन श्रीमहासामन्तांशुवर्मणा'

(ठूलो लडाइँको मैदानमा वाजी मार्दा भएको शुन्याई-
को प्रभावले सारा शत्रुहरूको दवदवालाई सखाप पारेका,
परिश्रम पूर्वक रात्ररी प्रजाको हेरचाह गर्नाले आजैको
सफा कीर्तिले दिशाका छेउछाउ ढाकेका, श्रीमहासामन्त
अंशुवर्माले)

(लिच्छविकालका अभिलेख २६१ पृष्ठ)

यस अभिलेखमा शिवदेवलाई 'श्रुतनय विनयशाम्मी-
व्यंवीर्याद्यशेषसद्गुणगणाधारो' शास्त्र नीति विनय
गम्भीर धैर्य पराक्रम आदि सम्पूर्ण असल गुण भएका भनी
विशेषण लगाइएको छ। यसबाट शिवदेव शास्त्र पढेका
कर्तव्याकर्तव्यको छ्यान विचार गर्न सक्ने तथा पराक्रमी
गम्भीर शीलस्वभाव भएका व्यक्ति हुन् भन्ने थाहा हुन्छ।

यति भएपछि अंशुवर्मालाई शत्रुहरूले 'मुख हेर्नेसम्म
आँट गर्न सकेनन् भन्ने कुरा सतुंगलमा रहेको शिवदेव
अंशुवर्माको लिच्छविसंवत् ५१९ (शक ४९७) पौषको
अभिलेखमा अंशुवर्मालाई लगाइएको विशेषणले थाहा
हुन्छ। जस्तै-

'शरदघनशशाङ्कमुखेन शत्रुसंख्याप्रमितवलपराक्रमेण
श्रीमहासामन्तांशुवर्मणा'

(शरद् ऋतुका बादल नभएका चन्द्रमा जस्तो उज्यालो
मुख भएका शत्रुहरूले बल पराक्रम थाहा पाइएका यी
श्रीमहासामन्त अंशुवर्माले)

(लिच्छविकालका अभिलेख २६४ पृष्ठ)

यसरी अंशुवर्माले राजनीति क्रान्ति गरी लिच्छवितखत
उडाउन खोज्ने प्रमुख शत्रुहरूलाई सखाप पारी रक्तपाल
गरेको कुराको आफ्नो अभिव्यक्ति सांगाको अंशुवर्म संवत्
३२ (शक ५०७) को अभिलेखमा प्रकट गरेका छन्।
जस्तै-

कर्णालङ्काररीद्रश्वसदहिपवनव्यस्तपर्यस्तकेसं
प्रत्यग्रच्छेद्रतापान्वितरुधिरशिरोमालभा (लाङ्करक्तम्)
उच्चैर्मुक्ताट्टहासम्परिविगलदसृङ्गनागचर्मोत्तरीशं
षायात्तद्रूपमैशं हिमगिरितनया भीत भीते क्षिप्तं वः

(कानमा गहनाको रूपमा लाइराखेका डर लाग्दा
सर्पहरूको फुत्कारको हावाले जटा छ्यान्नव्यान्न भएको भर-
खरै काटिएको ताततातो रगत चुहिरहेको मुण्डमालाको
कान्तिले शरीर रातो भएको ठूलो स्वरले खित्का छोडेर
हांसिरहेको रगत चुहिरहेको हात्तीको छाला ओढेको पार्वतीले
डराइ डराइकन हेरिएको महादेवको रूपले हामीहरूलाई
रक्षा गरौस्)

(लिच्छविकालका अभिलेख ३३७ पृष्ठ)

राजा मानदेवले पूर्व पश्चिम दिग्विजय गरेका हुनाले
आमाको नाउँमा तीनै लोकलाई विजय गर्ने त्रिविक्रम
वामन मूर्ति स्थापना गरी आफ्नो दिग्विजयको अभिव्यक्ति
प्रकट गरे जस्तै अंशुवर्माले सांगाको अभिलेखमा आफ्नो
अभिव्यक्ति प्रकट गरेका हुन्। शत्रुसंग लडा आफ्नो
जुल्फी छ्यान्नव्यान्न भएको अट्टहासले गर्नाले रगतले
मुछिएको अंशुवर्माको अभिव्यक्ति स्पष्ट छरकन्छ।

हाडिगाउँ चण्डोलको लिच्छविकालीन वराहमूर्तिले पनि
अंशुवर्माको राजनीति क्रान्तिलाई इङ्गित गर्दछ। हिरण्यक्ष-
ले अधिग्रहण गरिएको पृथ्वीमातालाई भगवान् वराहले
जसरी खोसेर उद्धार गरेथे त्यसै गरी भौमगुप्तको मुट्टीमा
गइसकेको राज्यश्रीलाई अंशुवर्माले खोसेर उद्धार गरेको
तुलनाद्वारा उक्त वराहमूर्ति अंशुवर्माको मनोभावको द्योतक
बुकिन्छ। यो मूर्ति अवश्यमेव अंशुवर्माले राजनीति क्रान्ति
सफल भए पछि राखेको हुनु पर्छ भन्ने अनुमान हुन्छ।
अंशुवर्माको बढ्दो उन्नति-

यति भएपछि कर्तव्याकर्तव्य विचार गर्न सक्ने धैर्य-
वान् शिवदेवको खुशीको मौकामा अंशुवर्माले आफ्नो निमित्त
कैलासकूट भवन बनाउने अनुमति लिई कैलासकूट भवन
बनाउन शुरू गरे। यो कुरा लिच्छविसंवत् ५२० (शक
४९८) को खोपासीको अभिलेखबाट ज्ञात हुन्छ। अनि
राजासंग साधी स्वयं आदेश जाहेर गर्ने अधिकार समेत
अंशुवर्मालाई शिवदेवले प्रदान गरेको कुरा घापासीको
शिवदेव अंशुवर्माको लिच्छविसंवत् ५२६ (शक ५०४)
वैशाखको अभिलेखमा 'मां विज्ञाप्य मदनुजातेन' भन्ने शब्द
प्रयोग गरेबाट थाहा हुन्छ। तत्र अंशुवर्माले लगतै आफ्नो
नयाँ संवत् स्थापन गरी शक ५०४ ज्येष्ठमा कैलासकूट
भवनबाट स्वयं आज्ञा जाहेर गरेको कुरा बुढमतीको अभि-
लेखले ज्ञात हुन्छ। भौमगुप्तलाई खतम गर्न स्थापना
गरेको परिषददेखि उठाएर यस वखत २९ वर्ष पुगेको
हुँदा बुढमतीको अभिलेखमा संवत् २९ अंकित गरिएको

छ । यो संवत् अंशुवर्माले स्थापना गरेको हुनाले अंशुवर्म संवत् हो ।

तर शिवदेवले अंशुवर्मालाई राज्य सुम्पेको चाहिँ थिएन । शिवदेवले पनि आफ्नो अस्तित्व कायम राख्न भौमगुप्तबाट शासन खोसेर राजकोष अधिग्रहण गरी कुवेर सम्मान आनन्द भएको कुरालाई संकेत गरी वैश्रवण नाम अंकित टक चलाए । जुन टकमा धनको पोका अधिग्रहण गरिएको देखाइएको छ । यसरी शिवदेवले पनि नयाँ कीर्ति प्रतिस्थापन गरे । यसको लगत्तै आश्विनमा अंशुवर्मालाई आफ्नो अनुमतिद्वारा आदेश जाहेर गर्न लगाएको कुरा लेखेको शिवदेव-अंशुवर्माको लिच्छविसंवत् ५२६ (शक ५०४) को अभिलेखले व्यक्त गरेको छ । अंशुवर्मा त्यस वखत श्री ३ समानको राजा बराबर भइसकेका थिए । यसको एक वर्षवाद अंशुवर्माले मानगृहको मर्यादा राखी आफ्नो राज्याभिषेक पनि गरे । यो कुरा अंशुवर्माको हाडि गाउँको संवत् ३० (शक ५०५) ज्येष्ठको अभिलेखबाट ज्ञात हुन्छ । त्यस अभिलेखमा राज्याभिषेकको उल्लेख हुनुको साथै राज्याभिषेकको लागि तयारीको उल्लेख छ ।

अंशुवर्माले संगठन गरेको परिषदको नाम उद्घाटन-

यसरी अंशुवर्माले आफ्नो हातमा पुरापुर शक्ति लिई द्वितीय राजा भए पछि भौमगुप्तलाई खतम गर्न आफूले स्थापना गरेको परिषदको नामलाई संकेत गरी आफूलाई श्रीकलहाभिमानी भनी घोषणा गरे । यो कुरा अंशुवर्म-संवत् ३२ (शक ५०७) आषाढको हाडि गाउँको अंशुवर्मा-को अभिलेखबाट ज्ञात हुन्छ । 'श्रीकलहाभिमानी'को वास्त-विक अर्थ राजनीति क्रान्ति गर्नेमा गर्त्र भएका भन्ने हो । किंतभने 'श्री' को अर्थ लक्ष्मी पनि हुन्छ, राजोचित सम्मानलाई बुझाउने राज्यश्री पनि हुन्छ ।

अंशुवर्मा चाणक्य जस्ता राजनीतिमा निपुण विद्वान् थिए । तर चाणक्य जस्ता ग्रन्थ लेख्ने खालका थिएनन् । चाणक्यले नन्दवंशलाई खतम गरी मौर्यसाम्राज्य खडा गरे । अंशुवर्माले गुप्तको प्रभुत्वलाई खतम गरी लिच्छवि प्रभुत्व स्थापना गरे । तर चाणक्यले अंशुवर्मा जस्तै राजा हुन खोजेनन्, मौर्यसाम्राज्य खडा गरिसके पछि राज्यबाट अलग्गै रही चाणक्यले चाणक्यनीति शास्त्र जस्ता ग्रन्थ लेखे । अंशुवर्माले चाहिँ राजनीति धर्मशास्त्रमा डुबुल्की

मारी राजा हुन पुगे । चाणक्य र अंशुवर्मा फरक यति नै छ ।

लिच्छवि राजकुमार उदयदेवलाई युवराज घोषणा -

शिवदेवको नेतृत्वमा अंशुवर्माले स्थापना गरेको श्रीक-लहाभिमान परिषदमा रामशील वार्त, भोगवर्मा गोमी, विप्रवर्मा गोमी, गुणचन्द्र वार्त, भोगचन्द्र वार्त, देश वर्मा गोमी, लच्छा गोमी, विक्रपसेन, स्थितिवर्मा, विन्दुस्वामीहरू सदस्य थिए । तिनमा अंशुवर्मा मुख्य थिए । त्यसैले अंशुवर्माले भौमगुप्तको स्थान ओगटे पछि क्रमशः यी सदस्य-हरूलाई दूतकमा भाग दिएका थिए । अंशुवर्माले शिव-देवका छोरा उदयदेवलाई उमेर पुगी समर्थवान् भए पछि अंशुवर्मा संवत् ३७ (शक ५११) काल्गुनमा युवराज घोषणा गरी लिच्छवि राजगद्दीको उत्तराधिकारी दूतक बनाए । आफू केवल महासामन्त अंशुवर्मा नामले मद्दतगार भई युवराज उदयदेवलाई राजनीतिमा तालीम दिए । तर युवराज उदयदेवको कमजोरी देखी शत्रु राजाहरूले दुःख दिने मौका छोप्न लागे । यो कुरा फपिङ-को अंशुवर्माको पालाको अभिलेखले व्यक्त गरेको छ । जस्तै-

"सकल सन्तप्तस्य कलीश्वरैरतिशठैरित्यङ्गुणद्वेषिभिलो-कस्यास्य सुखावहो ... स श्रीमान्कलहाभिमानीनृपतिः सर्व-ज्ञतामाप्नुयात् ।"

(गुणको द्वेष गर्ने कलिकालका राजाहरूले सबै पिरि-एको यस लोकलाई सुख दिने उहाँ श्रीकलहाभिमानी राजा सर्वज्ञ हुनु होस् ।)

(लिच्छविकालका अभिलेख ३६८ पुष्ठा)

शिवदेवको राज्य समाप्ति-

यसपछि श्रीकलहाभिमानी अंशुवर्माले पुनः राज्यमा विशेषरूपले भाग लिएर राज्य सञ्चालन गरे । अंशुवर्माको योग्यता एवं चातुर्य तथा नीतिज्ञतादेखि शिवदेव सन्तुष्ट थिए भन्ने कुरा उनले राखेका अभिलेखहरूमा अंशुवर्मा-लाई तारीफ भएबाट स्पष्ट छ । अंशुवर्माको योग्यताको कदर गरी अंशुवर्माको भरमा युवराज उदयदेवलाई सुम्पि शिवदेवले शक ५१३ श्रावण पछि सन्यास ग्रहण गरे । शक

५१३ श्रावणसम्म राजा शिवदेव मानगृहदरवारमा बिराजमान नै थिए भन्ने कुरा काभ्रेपुर ज्यावहालको लिच्छवि संवत् ५३५ (शक ५१३) श्रावणको शिवदेवको अभिलेखले बताउँछ । अनि लिच्छविकुलकेतु तथा लिच्छविको प्रभुत्वको संकेत गरी पताकायुक्त सिंह अङ्कित श्रयंशुनामक टक चलाए । यो टकले पनि लिच्छवि र अंशुवर्माको द्वैधशासनलाई बुझाउँछ ।

नेपाल भोट सम्बन्ध-

ठीक यसैताका तिब्बतमा सङ्खडगम्पोले राज्य विस्तार गर्न लागि रहेका थिए । अंशुवर्माको ख्याति चारै दिशा फैलिसकेको हुनाले अंशुवर्माको ख्याति सङ्खडगम्पोलाई थाहा थियो । अंशुवर्माकी छोरी राजकुमारी भृकुटी अत्यन्तरूपवती छिन् भन्ने कुरा पनि सङ्खडगम्पोले थाहा पाएका थिए । विजयी सङ्खडगम्पोले अंशुवर्मासँग राजकुमारी भृकुटी सुम्पने आशय प्रकट गरे । तर श्रीकलहाभिमानीराजा अंशुवर्मा सङ्खडगम्पोसँग दबने खालका थिएनन् । उनी सङ्खडगम्पोसँग मुकाबिला गर्ने पक्षमा थिए । यो कुराको संकेत यिनै ताका राखेको नक्साल भन्सार हिटीको अंशुवर्माको अभिलेखाबट फल्कन्छ । त्यस अभिलेखमा अरू राजालाई हात जोडी प्रणाम गर्न अधि नसर्ने भनी अंशुवर्माले आफूलाई विशेषण लगाएका छन् । तर राजकुमारी भृकुटी दूरदर्शी थिइन् । आफूद्वारा देशमा आतङ्क मच्चाउन चाहँदैन थिन् । राजकुमारी भृकुटीले स्वयं राजीभई सङ्खडगम्पोसँग शक ५१५ मा विवाह गरिन् । यसरी नेपाल भोट सम्बन्ध बाँधी नेपालको राज्य थाम्नमा भृकुटीको ठूलो हात छ । भृकुटीको विवाह पछि भोटसँग आफू हार स्वीकार गरेको भाव आउला भन्नानिमित्त अंशुवर्माले नेपालको इज्जत राख्न महाराजाधिराज श्रयंशोः भन्ने टक चलाए । अंशुवर्माको यो गौरवलाई लिच्छवि राजा उदयदेवले स्वीकारेको कुरा उनको चितलाङको अभिलेखले व्यक्त गर्छ ।

भृकुटीको देन -

अंशुवर्माले गुप्तहरूसँग भएको संघर्षबाट के फुसँत पाएका थिए फेरि सङ्खडगम्पोबाट अंशुवर्मा उपर अर्को खड्गो आइ पन्यो । सङ्खडगम्पोसँग शत्रुता मोलेको खण्ड-गा गुप्तहरूले साटो फेर्ने मौका भेट्टाउने सम्भावना थियो ।

क्रान्तिकारी श्री कलहाभिमानी राजा लत्रने खालका त अवश्य थिएनन् । उनी सङ्खडगम्पोसँग मुकाबिला गर्ने पक्षमा नै थिए । तर दूरदर्शी भृकुटीले सङ्खडगम्पोसँग आफू समर्पित भई नेपाल देशलाई शान्ति राख्नुको साथै एक यस्तो प्रतिज्ञा गरिन् कि लडाइँ गरी विजय गर्नु मात्रै विजय होइन अशोकले धर्मद्वारा मानसिक विजय गरे जस्तै मैले पनि भोटमा धर्म विजय गर्नेछु भनी पिताको आत्म-ग्लानिजाई सन्तुष्ट पारिन् ।

विदुषी भृकुटीले नेपालका शीलमञ्जु आदि केही विद्वान् एवं केही कलाकारहरू तथा मूर्ति एवं ग्रन्थहरू साथै लगिन् र सङ्खडगम्पोलाई आफ्नो खुवीले प्रभाव पारी बौद्ध धर्ममा दीक्षित गरी तिब्बतका थोनभी नामक विद्वान् मार्फत बौद्ध ग्रन्थको अनुवाद गर्न लगाई तिब्बतमा बौद्ध धर्म प्रचार गरी बौद्ध धर्मको जग बसाली आफ्नो प्रतिज्ञा पूरा गरिन् । नेपालका विद्वान् तथा कलाकारहरूद्वारा तिब्बतमा कुह्यालेको काम, लुगाबुन्ने काम, काष्ठकला, चित्रकला एवं लिपिको प्रचार भयो । भृकुटीको यस्तो महान् देनले तिब्बत विजय गरेको हुनाले भृकुटीलाई तिब्बतीहरूले हरितताराको अवतार मान्दछन् । अंशुवर्माको अवसान पछि गुप्तको कुचक्रले उदयदेव टिक्न नसकी सङ्खडगम्पोको शरणमा आउँदा सङ्खडगम्पोले उदयदेवलाई नेपालको आफ्नो सम्बन्ध अनुसार मर्यादापूर्वक आफ्नो दरवारमा राखेथे । यसरी भृकुटीले आफ्नो पिता सुहाउँदो काम गरी नेपालको इज्जतमा ठूलो देन राखिन् । त्यसैले यी दुवै बाबु छोरी नेपालको राष्ट्रिय विभूतिमा गनिएका छन् ।

अंशुवर्माको अवसान-

भृकुटी विवाहको ५ वर्षवाद शक ५२० ज्येष्ठ कृष्ण-तिर अंशुवर्माको देहावसान भयो । यो कुराको संकेत टुँडिखेलको अंशुवर्मसंवत् ४५ (शक ५२०) ज्येष्ठ शुक्लको विभुवर्माको अभिलेख र चितलाङको अंशुवर्मसंवत् ४५ (शक ५२०) आषाढ कृष्णद्वादशीको उदयदेवको अभिलेखबाट थाहा हुन्छ । टुँडिखेलको अभिलेखमा अंशुवर्मालाई वर्तमानकाल अर्थमा उल्लेख गरिएको र चितलाङको अभिलेखमा अंशुवर्मालाई भूतकाल अर्थमा उल्लेख गरिएबाट स्पष्ट छ । वंशावलीमा अंशुवर्माको भोगवर्ष ४३

भनी दिएको छ । यसबाट अंशुवर्माले श्री कलहाभिमान परिषद् खडा गरेको २ वर्षवाद मात्र त्यस परिषद्को अध्यक्षता ग्रहण गरेको बुझिन्छ । शुरुमा शिवदेव नै त्यस परिषद्को अध्यक्ष थिए भन्ने स्पष्ट छ । त्यसै वंशावलीमा शिवदेवको भोगवर्ष ४१ भनी दिइएको छ । शिवदेवले लिच्छविसंवत् ५३५ (शक ५१३) मा राज्य त्याग गरेको देखिएको हुंदा शिवदेव लिच्छविसंवत् ४९४ (शक ४७२) मा नै राजा भएका थिए भन्ने बुझिन्छ ।

अंशुवर्माको व्यक्तित्व-

अंशुवर्माको अवसान पछि गुप्तहरूले फेरि लिच्छवि-लाई अँठ्याई राज्यको अधिकार हत्याए थै । ती गुप्तहरूले लिच्छविको अधिकार खतम गरी आफ्नै वंशमा राज्यको अधिकार कायम गराउने काम गरेथे । यस्तै अंशुवर्मा पनि गुप्तहरू भन्दा कम खालका होइनन् भनी कतिपय इतिहासकारहरूले भन्दछन् । तर अंशुवर्माले लिच्छविराजाको अस्तित्व मेट्न कहिल्यै खोजेनन् । लिच्छविवंशकै प्रभुत्व स्थापना गर्ने यिनले क्रान्ति गरेथे । यिनी स्वयं जनतालाई अधिकार दिने पञ्चायती प्रजातन्त्रवादी थिए भने शिवदेव-बाट जवर्जस्ती दवाव डाली शासन छोस्ने एकतन्त्रवादी थिए भनी अंशुवर्मांलाई कलङ्क लगाउन खोज्नु तथा उनी उपर अश्रद्धा पैदा गराउन खोज्नु असंगत हुन्छ । यदि लिच्छविबाट बलजफत दवाव डाली विवश पारी शासन छोसेर लिच्छविराजालाई मन कुण्ठित पारेको हुंदो होता मरिसकेका अंशुवर्मांलाई लिच्छविराजा उदयदेवले चित-लाडको आफ्नो अभिलेखमा आदर पूर्वक उल्लेख किन गर्थे । लिच्छविको तखत उडाउन खोज्ने भनी अंशुवर्मा प्रति यदि जनता रुष्ट हुंदो होता फर्पिडको अभिलेखमा जनताले अंशुवर्मांलाई माग किन गर्थे ।

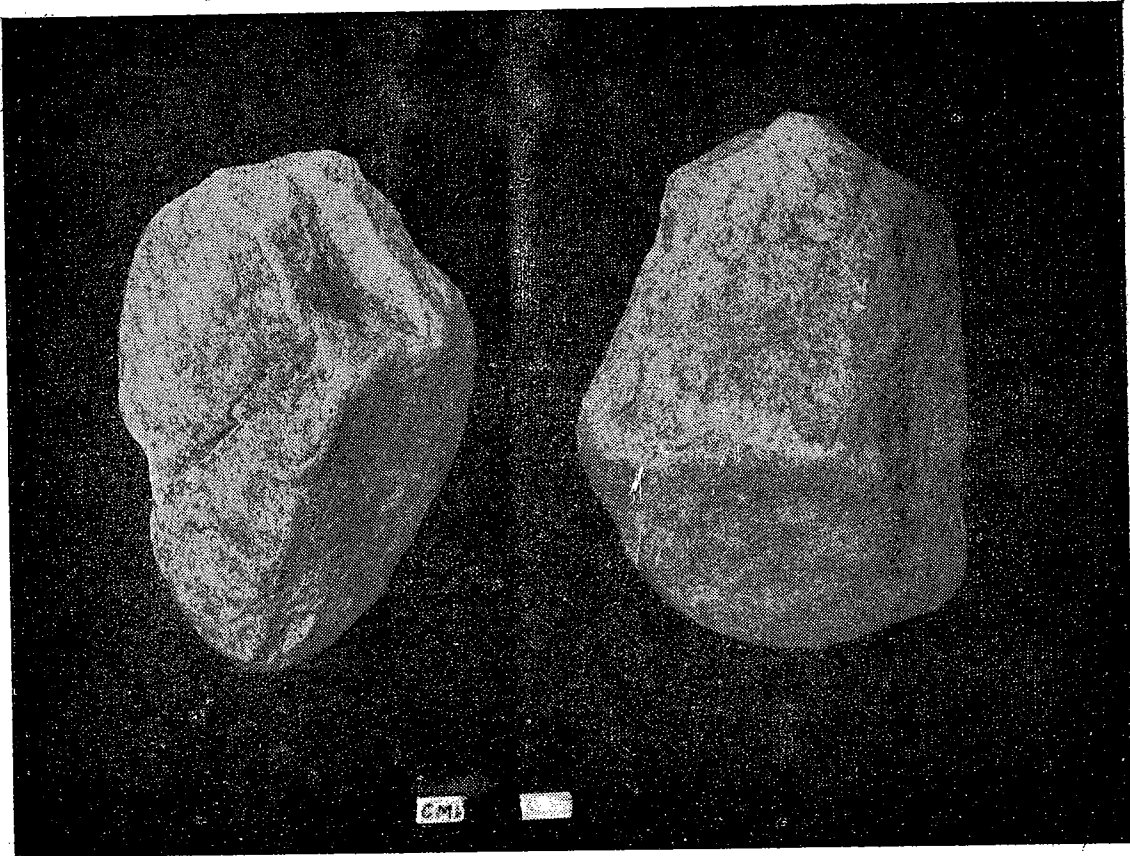
यी अंशुवर्माले आफ्नो हातमा पुरापुर अधिकार भएर पनि लिच्छविको मानगृहमा कहिल्यै बसेनन् । मानगृहको मर्यादा राख्न पनि यिनले कहिल्यै छोडेनन् । लिच्छवि राजा सरह यिनले आफूलाई 'देव' पद तथा 'केतु' विशेषण पनि जोडेनन् । लिच्छविराजा शिवदेवकै अनुग्रहबाट राजासम्म हुने अधिकार यिनले प्राप्त गरेका हुन् । यिनले शिवदेवकै छोरा उदयदेवलाई राज्यको उत्तराधिकारी युवराज घोषणा गरे । टक छापदा पनि यिनले मानदेवको

टक बमोजिम लिच्छविकुलकेतुको ऋण्डा एवं लिच्छविको प्रभुत्वको प्रतीक सिंह र अर्कोपट्टि शिवदेवको टक बमोजिम शिवदेवको स्मृतिको प्रतीक काम धेनु टकमा अंकित गरेका छन् । यसपछि छापेको 'महाराजाधिराज श्युंशो' अंकित टक पनि राजा उदयदेवको स्वीकृत लिएरै यिनले पूर्ववत् सिंह अंकित टक छापे जसको अर्कोपट्टि सूर्यवंशीको संकेत गरी बीचमा सूर्यमण्डल राखे । इत्यादि कुराबाट अंशुवर्मा-मा नेपाल राजगद्दी प्रति इमानदारी रहेको व्यक्तित्व फल्कन्छ ।

कलहाभिमान परिषद्का सदस्यहरूले पछि पाएका विभिन्न ओहदा-

भोगवर्मा अंशुवर्माका भानिज हुन् । यिनले तीन पटकसम्म राजप्रतिनिधि दूतकको काम गरे । अन्त्यमा यिनले महासामन्त भन्ने ओहदा पनि पाए । विप्रवर्माले पनि तीन पटकसम्म राजप्रतिनिधि दूतकको काम गरे । अन्त्यमा यिनले महाराजको ओहदा पनि पाए । लच्छा-गोमीले दूतकको काम गरी प्रतिहारको ओहदा पाए । विक्रमसेनले चाहिँ दूतक हुना साथै महासर्वदण्ड नायक भन्ने ओहदा पाएका थिए । अंशुवर्माको क्रान्तिमा यिनले साथ दिएर दूतकको काम सह्यालेका थिए । त्यस क्रान्तिमा विक्रमसेनको ठूलो देन हुंदा उनले शुरुमै महासर्वदण्ड नायक ओहदा पाए । त्यसपछि पनि यिनले दूतक भई सर्वदण्ड नायकको काम सह्यालेका थिए । पछि यिनी शिवदेवको हजुरिया भएर रहे । शिवदेवले राखेको कान्तिपुर ज्यावहालको लिच्छविसंवत् ५३५ (शक ५१३) को अभिलेखमा यिनी दूतक छन् । विन्दुस्वामीले दूतकको काम साथै महावलाध्यक्षको ओहदा पाएका थिए । राम-शील वार्ता, गुणचन्द्र वार्ता, भोगचन्द्र वार्ता, देशवर्मा जोमी-हरूले पनि दूतकको काम पाएका थिए । यी देशवर्मा व भ्रुवर्माको भतिजा हुन् । व भ्रुवर्मा भौमगुप्तका पक्ष-पाती थिए । तर यिनका भतिजा देशवर्मा अंशुवर्माको पक्षपाती भई अंशुवर्माको पार्टीमा सम्मिलित थिए ।

यसरी अंशुवर्माले लिच्छविवंशको निमित्त गरेको राजनीति क्रान्ति र अंशुवर्माको क्रमशः अभ्युदय भएको घटनामा मेरो लिच्छविसंवत्को निष्कर्षको तुलनानुसारको आफ्नो तथ्यलाई छर्लङ्ग पारेको छ ।

Palaeolithic Tools from Danda (Naval Parasi Region of Western Tarai in Nepal)